

Klaus Haacker
Wuppertal

Félreértette-e Luther Pál apostolt?

Hozzászólás a „Pál kutatás új szemléletmódja” című vitához*

Hat Luther Paulus missverstanden? Zur „neuen Perspektive“ der Paulusauslegung. Zusammenfassung

Hat Luther Paulus missverstanden? Haben die Reformatoren des 16. Jahrhunderts sich zu Unrecht auf die Rechtfertigungslehre des Paulus berufen und dem Verständnis seiner Theologie langfristig geschadet? Diese Frage wird seit einiger Zeit ernsthaft gestellt und lebhaft diskutiert. Im englischen Sprachraum hat diese Fragestellung so viel Widerhall gefunden, dass man von der neuen Perspektive (*new perspective*) der Paulusforschung spricht, die die Landschaft der Paulusforschung verändert hat.

Die Frage nach dem gnädigen Gott als individuelles Gewissensproblem dürfte – von besonderen Lebenskrisen abgesehen – heute nur wenige Menschen umtreiben. Das von Stendahl als überzogen kritisierte abendländische Gewissen hat weitgehend ausgedient. Stattdessen stehen wir m.E. vor einer neuen Frage nach dem gnädigen Gott. Wenn Naturwissenschaftler sich fragen, wie lange die Menschheit ihre Sünden gegen die Natur überleben wird, so ist das, in die Sprache der Theologie übersetzt, eine Frage nach der Geduld des Schöpfers. Nicht die Rechtfertigung des Einzelnen, sondern die Rechtfertigung der Menschheit wird damit zu einem ersten Problem. Dass Paulus in seiner Rechtfertigungslehre das Evangelium mit aller Entschiedenheit *globalisiert*, auf die *ganze Menschheit* bezogen hat, erhält vor diesem Hintergrund neue Relevanz.

Schlüsselwörter: Rechtfertigungslehre des Paulus, Luthers Paulusrezeption, die neue Perspektive (*new perspective*) der Paulusforschung.

Vajon félreértette-e Luther Pál apostol leveleit? Vajon a 16. századi reformátorok alaptalanul hivatkoztak-e Pál apostol megigazulásáról szóló tanítására és vajon helytelen útra terelték volna teológiájának megértését? Az utóbbi időben ez a kérdés újra és újra felmerül és heves vitákat vált ki a kutatók körében. Figyelemre méltó, hogy a feltevést nem a katolikus polemikus teológia képviselői fogalmazták meg, hanem megbecsült protestáns újszövetségi írásmagyarázók. A katolikus kollégák eléggé visszafogottan nyilatkoztak a témáról. Az angol-szász nyelvterületen azonban a kérdésfelvetés olyan méreteket öltött, hogy „új szemléletmódról” kezdenek beszélni Pál apostol kutatása terén, és ez megváltoztatta az apostol teológiájának eddigi megközelítését. A német írásmagyarázók inkább tartózkodtak a véleménynyilvánítástól, illetve

---

* Klaus Haacker wuppertali emeritus professzor előadása 2010. október 12-én hangzott el a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben.

Klaus Haacker (sz. 1942) Lothar Cohennel együtt adta ki a *Theologischen Begriffslexikon zum Neuen Testament* kötetét, 2007-ig pedig a *Theologische Beiträge* szaklap kiadója volt. Munkatársként részt vett több német bibliafordítási, illetve revíziói tevékenységben.

fenntartással fogadták a felvetést.¹ Az utóbbi valószínű azzal függ össze, hogy az „új szemléletmód” nemcsak Luther Pál-értelmezését kérdőjelezi meg, hanem Rudolf Bultmann és tanítványai a magyarázatát is, akiknek hatása csökkent ugyan Németországban, de még mindig érezhető. Úgy vélem: a Pál-értelmezés „luthertelenítésé”-nek legalább egy szemöldökrezdülést kellett volna kiváltania Luther Márton hazájában.

Mielőtt rátérnénk a tartalmi kérdések tárgyalására, szükséges megjegyezni: nem kell meglepődnünk azon, hogy a modern újszövetségi írásmagyarázat nem minden esetben erősíti meg a reformátorok bibliamagyarázatát. Ellenkezőleg. Maga Luther is csodálkozott volna a mi kérdésfelvetésünkön, és bizonyára azt hozta volna fel ellene, hogy az elsődleges cél nem is Pál apostol helyes megértése. Számára a bibliáértelmezés Isten Igéjének magyarázatát és annak megértését jelenti, vagyis azt, hogy mit akar mondani nekünk Isten a Biblia által. Az egyes bibliai szerzők teológiai felfogásának kérdése csupán a felvilágosodás korában jelenik meg, és az írásmagyarázók csupán a 19. századtól kezdve kutatják az újszövetségi levelek íróinak szándékát.

A Pál-kutatásra néző „új szemléletmód” kérdése csupán egyetlen szelet abból feszültségből, amely a biblikus irányultságú dogmatika és a történeti írásmagyarázat között jelentkezik. Ez mindenesetre igen-igen érdekfeszítő szelet, mivel a reformátorok Pál-értelmezésének egyház- és teológiatörténeti jelentősége volt.

Az „új szemléletmód” előfutárai

Az „új szemléletmód” fogalma a 1960-as, illetve 70-es évek korszakából származik. Luther Pál-értelmezésének helyességét azonban már korábban is kétségbe vonták. A 20. század kezdetén két német újszövetséges állította, hogy a megigazulásról szóló tanítás nem bír döntő jelentőséggel Pál megértése szempontjából. William Wrede szerint a megigazulásról szóló tan volt az apostol hitbeli felfogásának központja. Ez a tanítás az ún. polemikus tan volt, amelyet az apostol azért fogalmazott meg, hogy általa a pogánykeresztyének szabadságát védelmezze a mózesi törvénnyel szemben.² Albert Schweitzer, aki később misszionáriusként vált híressé Afrikában, azt mondta, hogy ez a tanítás egy vulkán melléktölcseréhez hasonlítható, amely azért alakult ki, hogy tompítsa a megigazulásról szóló tanítás fontosságát.³ Természetesen mindkét vélemény elmentésben áll azzal a reformátori meggyőződéssel, hogy a megigazulásról szóló tanítás annyira fontos tétel az egyház számára, hogy ettől függ az egyház léte, illetve nemléte (*articulus stantis et cadentis ecclesiae*).

Krister Stendahl, mint az „új szemléletmód” előfutára

Az „új szemléletmód” (*new perspective*) kifejezést James D. G. Dunn angol kutató vezette be egy 1983-ban tartott előadásában, amikor kommentárt írt a Római levélhez, és

¹ Vö. Hübner, H.: Pauli theologiae proprium. In: *NTS* 26 (1980) 445–473.; Klein, G.: Ein Sturmzentrum der Paulusforschung. In: *VF* 33 (1988) 40–56.; Lohse, E.: Theologie der Rechtfertigung im kritischen Disput. Zu einigen neuen Perspektiven in der Interpretation der Theologie des Paulus. In: *GGA* 249 (1997) 66–81.

² Vö. Wrede, W.: *Paulus*. Religionsgeschichtliche Volksbücher 1. Mohr, Tübingen/Halle 1904.

³ Vö. Schweitzer, A.: *Die Mystik des Apostels Paulus*. JCB Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1930, 220: „Die Lehre von der Gerechtigkeit aus dem Glauben ist also ein Nebenkrater, der sich im Hauptkrater der Erlösungslehre der Mystik des Seins in Christo bildet.”

ezért meg kellett határozni saját álláspontját az akkori Pál-kutatás területén.⁴ Ebben segítségére volt Ed. P. Sanders *Paul and the Palestinian Judaism. A Comparison of Patterns of Religion* című könyve,⁵ és döntő áttörésnek bizonyult a modern Pál-értelmezés történetében. Előadásában fontos úttörőnek nevezte Krister Stendahl svédországi születésű újszövetséges írásmagyarázót, aki hosszú ideig tanított az amerikai Harvard Egyetemen, nyugdíjba vonulása után pedig püspöki tisztséget töltött be Stockholmban. Dunn professzor szemléletes képet használt előadásában: az az öntömlény, amelyet a hagyományos Pál-értelmezés nemzedékeken keresztül követett, megrepedt Stendahl írása nyomán, Sanders tételei pedig összetörték azt. Azt is mondhatjuk, hogy Stendahl olyannak bizonyult Sanders számára, mint Keresztelő János Jézus nyilvános működése esetében. Ez elsősorban arra a hatásra vonatkozik, melyet Stendahl egyik jelentős tanulmánya gyakorolt a hagyományos lutheránus Pál-értelmezésre, s amelyet 1963-ban tett közzé.⁶

Luther magyarázatával szemben tudatosan használtam a „lutheránus” Pál-értelmezést, mivel Stendahl számára nem Luther írásainak olvasása rendjén támadtak kétségek Pál magyarázata helyességét illetően, hanem az Uppsalában tanuló svéd egyetemi hallgatók lelkigondozói tapasztalata révén. Egy későbbi rövid írásában, amely a Római levél kérdéseiről szól, a következőket írta erről:⁷

„Először akkor támadtak ilyen vonatkozású gondolataim, amikor egyetemi lelkész voltam és az Uppsalai katedrális sekrestyéjében a hallgatók gyónásait hallgattam. A bűnnek és a megbocsátásnak ilyen jellegű túlhangsúlyozása nincs összhangban Pál apostol felfogásával, aki korai leveleiben nem használja a megbocsátás kifejezést. Az a mód, ahogyan a bűnbocsánat fontosságát hangsúlyozták, szorosan kapcsolódott e hívő keresztyének gondolkodásához, akik szellemi rokonságban álltak azon énközpontú körrel, amelynek középpontjában bűneik ill. azok megbocsátása állottak. Pál apostol azonban másként gondolkozott.”

Stendahl itt arra utalt, hogy az ἄφεσις (megbocsátás) csak Pál későbbi leveleiben fordul elő, és pedig Ef 1,7-ben és Kol 1,14-ben. Az igével azonban mégis találkozunk a Róm 4,7-ben, ahol Pál Zsolt 32,1-et idézi, és ahol a *megbocsátani* (ἀφίημι) ige a páli megigazulásról szóló tanítás egyik fontos „bibliai bizonyítéka”.

Az 1963-ban közreadott tanulmányában Stendahl azt rója fel a lutheránus Pál-értelmezés híveinek, hogy az apostolnak tulajdonítják a reformátor által felvetett kér-

⁴ Dunn, D. G.: The New Perspective on Paul. In: *BJRL* 65 (1983), 95–122. Megjelent még: *The New Perspective on Paul. Collected Essays*. WUNT 185, Tübingen 2005, 89–110.

⁵ Sanders, Ed. P.: *Paul and the Palestinian Judaism. A Comparison of Patterns of Religion*. SCM, London 1977.

⁶ Stendahl, Krister: The Apostle Paul, and his introspective Conscience of the West. In: *HTR* 56 (1963), 199–215. Megjelent még in: Stendahl, Krister: *Paul among Jews and Gentiles and other Essays*. Fortress Press, Philadelphia 1976. Ld. még Stendahl, Krister: *Der Jude Paulus und wir Heiden. Anfragen an das abend-ländische Christentum*. Chr. Kaiser, München 1978; valamint Wolfgang Stegemann német fordításában először in: *Kirche und Israel* 11 (1996) Heft 1, 19–33.

⁷ Stendahl, Krister: *Final Account. Paul's Letter to the Romans*. Fortress Press, Minneapolis 1995. Német fordításban: Das Vermächtnis des Paulus: eine neue Sicht auf den Römerbrief. Zürich 2001, 14–15., az eredetiben a xi-xii. old.: “These thoughts came over me when I was a chaplain listening to student confessions in the sacristy of Uppsala Cathedral. The preoccupation with sin and forgiveness somehow did not square with Paul who, according to his authentic epistles does not ever use the word ‘forgiveness’. However much one stressed forgiveness of sins, it seemed to chain the mind and life of serious Christians to the self-centered cycle of their sins deeding forgiveness. Paul thought otherwise.”

dést – „miként nyerhetem meg a kegyelmes Isten jóindulatát?”, – miközben Pálnak rendkívül nyugodt, Stendahl szerint „robusztus” lelkiismerete volt. Ezzel kapcsolatban Fil 3,6 versére hivatkozik, ahol az apostol azt állítja magáról, hogy megtérése előtt, törvényben követelt igazság szempontjából feddhetetlen volt (Fil 3,6).

Luther szigorú önvizsgálatáról a Római levélhez írott kommentárja bevezetőjében olvassunk, ahol arról vall, hogy miképpen bélyegezte bűnös önimádatnak a szerzetes korában gyakorolt kegyességet,⁸ ahol a Róm 7,14-ben olvasható mondatról – *a törvény lelki* – a következőket írta:

„Ha a törvény testi lenne, akkor elegendő jócselekedetet követne el. Mivel azonban *lelki*, senki nem képes eleget tenni követelésének, mivel mindent szívből cselekszünk, amit teszünk [...]. A törvény cselekedete az, amit az ember cselekszik, vagy amit megtehet – a törvény szerint – a maga szabad akaratából és saját erejéből. Mivel e cselekedetek által csak kedvtelenség és kényszer marad szívében a törvénnyel szemben, ezek a tettek mind elveszettek és hasztalanok.”

Ezt a szigorú önbírálatot Stendahl Augustinusra vezeti vissza:

„A történelem folyamán Augustinus vallomásai voltak a befele forduló lelkiismeret első nagy dokumentumai. Az ágostoni vonal továbbvonult a középkorig, és az Ágostonrendi szerzetes bűnbánati tusakodásában éri el tetőpontját, közelebbről, Luther Márton személyében és Pál leveleinek magyarázatában.”⁹

Stendahl állítását, amely szerint Pálnak „robusztus lelkiismerete” volt, a Róm 7. fejezete alapján lehetne megcáfolni. Itt az apostol egyes szám első személyben beszél belső vívódásairól és az emberi tehetetlenségről a bűn ellen vívott harcban. Ezzel szemben Stendahl – sok mai írásmagyarázóval együtt – arra hivatkozik, hogy a szóban forgó szakasz nem életrajzi jellegű visszpillantás arra a belső harcra, amelyet az apostol önmagával vívott megtérésekor.¹⁰ Stendahl úgy véli, hogy a Római levél gondolatmenetében itt a törvény tehetetlenségéről van szó, hogy ti. ez csődöt mond az emberi természet (test) gyengesége miatt. Az egyes szám első személy használata itt csupán szónoki eszköz.

De miért kerül a törvény kérdése a viták homlokterébe, amikor a Római levél magyarázatáról beszélünk? Erre a kérdésre Stendahl ezt válaszolja: azért, mert az apostol számára az általa alapított pogánykeresztény gyülekezetek elismerése volt a fontos, ezeket pedig nem akarta a Sínai törvény megtartására kötelezni. Ez a szándék a zsidókeresztények ellenállásába ütközött, amelyről a Galata levél tanúskodik. Ezek a zsidók azt követelték, hogy a Jézusba vetett hit csak a zsidó vallás felvétele után jusson teljességre (a férfiak esetében a körülmetélkedés végrehajtása által). Stendahl szerint az apostol megigazolásról szóló tanítása, amely lényegében a Galáciaiakhoz, a Rómaiakhoz és a Filippibeliekhez (3. rész) írt levelében áll előttünk, tulajdonképpen a törvénytől mentes pogánymisszió védelmét szolgálja. Azaz: védőbeszéd a nem zsidó hívek Isten gyülekezetébe való befogadása, illetve elismerése végett, és az ő üdvbizonyosságuk megerősítése a Jézus Krisztusba vetett hitük alapján.

Ez a missziológiai, illetve ökumenikus kérdésfelvetés nem volt időszerű a Luther korának egyházában. Az évszázadok folyamán a kereszténység nagy többsége pogány-

⁸ Vö. Bornkamm, Heinrich (Hrsg.): *Luthers Vorreden zur Bibel*. Furche, Hamburg 1967, 145.

⁹ Vö. *Kirche und Israel*, 11 (1996), 23.

¹⁰ Vö. uo. 28.

keresztyénné vált, és pedig olyan nagy arányban, hogy a zsidóknak, amennyiben áttértek a keresztyén hitre, fel kellett adniuk identitásukat. A Tóra szerinti életformához való ragaszkodás valósággal eretnekségnek számított és ezt halálbüntetéssel sújtották.

Luther magyarázata tehát nem vette figyelembe a tanítás eredeti indítékát, illetve kontextusát, és ezt a mindenkori ember egyéni kérdésére vonatkoztatta, amely Isten kegyelmének elnyerésére tekintett, és pedig azzal a céllal, hogy legyőzhesse az emberi bünt. Tény az, hogy Luther teológiai gondolkozásának központjában az egyéni gyónás élethelyzete állott. Ezt az utóbbi időben Volker Stolle is igazolta a Lutherről és Pál apostolról írt nagyformátumú monográfiájában. Luther paulinizmusáról szóló tanulmánya, amely 2002-ben jelent meg, exegetikai és hermeneutikai szempontból mutatott rá a lutheri megigazulásról szóló tanítás páli alapjaira.¹¹

Ed. P. Sanders, mint az új Pál-értelmezés elindítója

A páli teológia értelmezéstörténetében fordulatot jelentett E. P. Sanders *Paul and the Palestinian Judaism* című könyve, mely 1977-ben jelent meg.¹² Az 550 oldalnyi könyvben 400 oldalon keresztül az ókori zsidóság életével foglalkozik, a további részekben főleg Pál apostol teológiájával. Ebből máris kitetszik, hogy – Stendahl művéhez képest – itt más kérdések állnak az érdeklődés homlokterében. Az utóbbi nehezményezte, hogy Luther elhanyagolta az apostol megigazulásról szóló tanítását. Sanders egy lépéssel továbbmenve azt veti Luther szemére, hogy az apostol leveleinek magyarázása rendjén nem Pál apostol és az első századi zsidóság szembenállásáról beszélt, hanem saját hitbéli álláspontját állította szembe a későközépkori kegyességgel és a római egyház tanításával. Ez a magyarázási mód évszázadokon keresztül meghatározta s egyben torzította a keresztyén teológia zsidóságról alkotott képét, még a tudományos írásmagyarázat területén is, különösképp R. Bultmann és tanítványai esetében.

Ezen állítás helyességét Sanders azzal támasztja alá, hogy a Galáciaiakhoz írt levél nagyobb súllyal bírt Luther számára, mint a türelmesebb hangon érvelő Római levél.¹³ Mindkét levélben felfedezte a megigazulás alapját képező hit fogalmát, amely szemben áll a jócselekedetekkel, mindez pedig szoros kapcsolatban állott a bűnbocsátó cédulák megszerzésének egyházi gyakorlatával és az erről szóló vitákkal. Mindkét levélben alapvető kijelentéseket találunk egyrészt a törvény, másrészt az evangélium kérdéseiről. Tudjuk, hogy éppen ez a fogalom pár nyújtott Luther számára anyagot a „törvény és evangélium” megnevezéssel jelölt reformatori tanításhoz. Ezáltal Luther kétségkívül újra a keresztyénség középpontjába állította Pál teológiájának fő törekvését, amely sok áldás forrása volt.

¹¹ Stolle, Volker: Luther und Paulus. Die exegetischen und hermeneutischen Grundlagen der lutherischen Rechtfertigungslehre im Paulinismus Luthers. In: Lux, Rüdiger – Schnelle, Udo (Hrsg): *Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte*. Leipzig 2002, vö. mindenképp a 223–227. oldalakkal (*Die Busse als existenzieller Ort der Rechtfertigungslehre Luthers*).

¹² Vö. Wright, N. T.: *What Saint Paul Really Said. Was Paul of Tarsus the Real Founder of Christianity?* William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI 1997, 18: “The scholar who has affected current Pauline scholarship more than all the rest put together is Ed. P. Sanders... Pauline scholars around the world now refer casually to ‘the Sanders revolution’. Even those who are hostile to his theories cannot deny that there has indeed been a great turnaround in scholarship, so much that many books written before Sanders, or from a pre-Sanders standpoint, now look extremely dated and actually feel very boring...”

¹³ Előadásai rendjén Luther csak egyszer magyarázta a Római levelet, és pedig fiatal tanár korában, ezzel szemben a Galáciabeliekhez írt levelet többször értelmezte reformatori működése idején.

Ennek az irányultságnak viszont az volt a hátránya, hogy ettől az időtől kezdve Pál leveleit Luther és a többi reformátor nézőpontja szerint kezdték olvasni. Ebben az olvasatban Pál vitapartnerei úgy jelentek meg, mint akik az egész zsidóságra jellemző álláspont képviselik. Ez pedig egy olyan képzet kialakításához vezetett, amely a törvényességben látta a korabeli zsidóság lényegét; ez viszont szöges ellentétben állt az evangélium céljával. A zsidóságtól való belső eltávolodás abban nyilvánult meg, hogy Luther nem ismerte fel a Rómaiakhoz írt levél 9–11. fejezeteinek központi mondanivalóját, és így az apostoli teológia ezen döntő része fehér folt maradt számára. A Római levélhez írt kommentárjának előszavában (1522) csupán néhány szóra méltatja a három fejezetet.¹⁴

Az említett monográfiában Sanders az ókori források alapján vizsgálja felül azt a hagyományos képet, amelyet az újszövetségi tudomány a protestáns elvek hatására alakított ki a zsidóságról. Kutatása során arra a felismerésre jutott, hogy a palesztinai zsidóság nem úgy tekintett a mózesi törvényre, mint amely számára az üdvösség útját jelenteti. Tehát nem ösztönzi a hívőt olyan jócselekedetekre, amelyek által kegyelmet lehet kapni Istentől és egyben ígéretet az örök élet elnyerésére. A Tízparancsolat felépítése is azt mutatja, hogy Izrael népének kiválasztása megelőzi a Sínai-hegyi törvényadást. A Törvény megtartása csak előfeltétele volt annak, hogy megmaradjanak az Isten által kötött szövetség oltalma alatt, tehát nem volt feltétele a szövetségre való lépésnek. A zsidó vallás ezen struktúráját Sanders a *szövetségi nomismus* (*covenantal nomism*) kifejezéssel jelölte. Ez a struktúra nagyon emlékeztet minket a keresztyén etika üdvtörténeti megalapozására, amelyet Pál apostol a Rómaiakhoz írt levél 6. fejezetében képvisel.

A fentiek alapján felmerül a kérdés: Pál apostol miért polemizál a zsidósággal a Törvény súlyának túlbecsülése miatt? Hiszen ő nem érthette félre a saját zsidó vallásának lényegét. Miként juthatott Luther addig a zsidóságról alkotott képéig (Pál levelei alapján), hogy kegyeseik a maguk jócselekedeteire támaszkodnak és a Törvény betöltése alapján reménykednek az üdvösség elnyerésében?

E kérdés tisztázása végett Sanders ezt az elméletet dolgozta ki: az adott rendszer kényszere alatt Pál mindent elvitatott a Törvénytől, és ezt az evangélium, illetve Krisztus üdvözítő erejének javára írta.

„Az a meggyőződés, hogy csak a Krisztus közösségébe való tartozás biztosítja az üdvösséget, megelőzi az egyén Isten előtti helyzetének a vizsgálata, illetve az egyén önértelmezésének megváltozása [...]. Mivel az üdvösség csak Krisztusban nyerhető el, minden más út követése, amely az örök élet elnyerését ígéri, hamisnak és eredménytelennek bizonyul.”¹⁵

Ez a magyarázat nem kielégítő és sok jogos ellenvetést váltott ki. Sanders lemondott arról, hogy történetileg tisztázza Pál ellenfeleinek kilétét, illetve álláspontját. Fejtegetése során megemlíthette volna, hogy a zsidók közül egyesek a saját igazságukra tá-

¹⁴ Egyik kései követője, Jürgen Becker a *Pál. A népek apostola* című könyvében (Becker, Jürgen: *Paulus. Der Apostel der Völker*. Mohr. Siebeck, Tübingen 1989, 370. skk.) csupán a Római levél első nyolc fejezete alapján mutatja be az apostol teológiájának gondolatmenetét.

¹⁵ Vö. Sanders, Ed. P.: *Paulus und das Palästinensische Judentum. Ein Vergleich zweier Religionsstrukturen*. STUNT 17. Göttingen 1985, 457. (Sanders, Ed. P.: *i. m.* német fordítása.) Ezzel kapcsolatban meg kell fogalmaznunk azt a kritikát, hogy Sanders rövidlátó, ugyanis Pál érvelését a saját megismerésének útjával azonosítja, holott az apostol leveleit retorikai módon kellett volna értelmeznie, hogy saját látása felől ilyen módon próbálkozzék meggyőzni a keresztyén olvasókat. Eközben úgy körvonalazza Krisztus művének nélkülözhetőségét, mint ami az ellentétes álláspont konzekvenciája, következménye.

maszkodtak. Miért? Azért, mert Pál a Fil 3,6-ban ugyanúgy írta le „megtérése előtti” énjének önértelmezését, és azért is, mert már Jézus is bírálta azokat, *akik tudatában voltak saját igazságuknak és másokat megvetettek* (9. v.; ld. a Farizeus és a vámszedő példázataát – Lk 18,9–14). A Sanders által kezdeményezett kutatás kimutatta, hogy az antik zsidó irodalom némely szövegrészlete tényleg tartalmazza az érdemszerzés gondolatát, és ez szemben áll azzal a megigazulástannal, amelyet Pál képviselt.¹⁶

Milyen jelentősége van a törvénynek a zsidóság körében? Erre a kérdésre Luther olyan sajátos választ ad Pál apostol levelei alapján, amelynek hatása átlépte a páli teológia kereteit és így helytelen irányba terelte annak megértését. Ez egyben azt is jelentette, hogy hosszú távon téves útra vezette a zsidó vallás lényegének a kutatását. Luther azt állította a Rómaiakhoz írt levél 7. részének magyarázása rendjén,¹⁷ hogy a próféták Izráel ellen mondott ítélő beszédei nem a nép által elkövetett konkrét bűnöket ostromozták, hanem elsősorban maguk jócselekedeteikre támaszkodó, magabiztos tudatukat (tartásukat). Luther tézisének negatív hatását többek között R. Bultmann Pál apostol antropológiai tanításáról szóló tanulmánya bizonyítja (ezt Róm 7-ből vezeti le), melyet 1932-ben adott először közre.¹⁸ Ebben a dolgozatban Bultmann azt írja, hogy a Róm 7. fejezete „a zsidó egzisztencia tulajdonképpeni leírását nyújtja”. Ezt a következőképpen fejt ki:

„A zsidók vétke Isten előtt elsősorban nem a gonosz cselekedet s a törvény előírásainak megszegése, hanem már az a szándék, amely napfényre kerül a hamis cselekedet által, hogy ti. ők a törvény betöltése által akarnak megigazulni Isten előtt.”¹⁹

„Miben áll azonban a zsidók tulajdonképpeni bűne? Miben áll a törvény útjának tévedése? [...] A zsidók törvény alatti magatartását, a *καυχᾶσθαι* [dicsekedés] és a *πεποιθέναι ἐν σαρκί* [a testben való bizodalom] jellemzi, mégpedig oly módon, hogy a zsidó ember éppen az engedelmességet követelő Törvényt teszi a *καύχησις* [dicsekedés] eszközévé.”²⁰

Bultmann szerint az a törekvés, amely a Törvény betöltése által igyekszik elnyerni a megigazulást, azonos azzal a „kívánság”-gal, melyről a Róm 7,7–8 beszél. Ezt tiltja a Tízparancsolat, de ez tiltás kívánságot ébreszt fel az emberben.²¹ Ez önkényes belemagyarázást jelent a páli szövegbe. Ami pedig az állítólagos öntelt magatartást illeti, figyelembe kell venni, hogy a rabbik hangsúlyozottan óvták a zsidókat attól, hogy önmaguk

¹⁶ Vö. Avemarie, Friedrich: *Tora und Leben: Untersuchungen zur Heilsbedeutung der Tora in der frühen rabbinischen Literatur*. Mohr Siebeck, Tübingen 1996. Carson, D. A. – O’Brien, Peter T. – Seifried, Mark A. (Hrsg.): *Justification and Variegated Nomism. Vol. I: The Complexities of Second Temple Judaism*. Tübingen 2001.

¹⁷ Nem a Római levélről szóló előadásában, hanem az 1521-es, Latomus elleni írásában (vö. WA 8, 43–128.; illetve németül: MA ErgR 6. 3. Aufl. 1961, 15–138).

¹⁸ Megjelent először in: Krüger, G. – Bornkamm, H. (Hrsg.): *Imago Dei. Beiträge zur theologischen Anthropologie*. Gustav Krüger zum siebzigsten Geburtstage am 29. Juni 1932 dargebracht im Auftrage der Theologischen Fakultät. Töpelmann, Giessen 1932, 53–62. Az idézet helye: Bultmann, R.: *Der alte und der neue Mensch*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1964, 28–40.

¹⁹ Bultmann, R.: *i. m.* 30.

²⁰ Uo. 30–31. Hasonló módon ír a kérdéstről az *Újszövetség Teológiája* című művében: Bultmann, R.: *Theologie des Neuen Testaments*. 3. Aufl. Mohr. Siebeck, Tübingen 1958, 264–265. Erről bíráló hangon nyilatkozik Sanders, ld. Sanders, Ed. P.: *Paulus und das Palästinische Judentum*, 456–457.

²¹ Bultmann, R.: *i. m.* 38. Hasonlóképpen ír erről G. Klein a *Törvény* címszó alatt in: *TRE* 13 (1984) 58–75).

igazságában bízzanak,²² ugyanakkor nem szabad elfelejtkezni a qumráni gyülekezetben született imádságok alázatos hangjáról sem.²³

Sanders Pál apostol pozitív üzenetének fényében marasztalja el a lutheránus Pál-értelmezést, mivel az – megigazulásról szóló tanítás rendjén – túlhangsúlyozza a jogi fogalomköröket, kategóriákat. Ezzel szemben Sanders nagyobb hangsúly fektet a Krisztus közösségében való részvétel, illetve a Krisztusban való élet mozzanataira.²⁴ A megigazulásról szóló tanítás ezen szegmense szintén fontos helyet kap Luther műveiben. Ezért üdvös lenne, ha előtérbe kerülne a reformátor értelmezésének azon oldala is, amelyben a Krisztussal való közösség fontosságáról beszél. Sanders bírálata talán arra vonatkozik, hogy a későbbi magyarázók a megigazulás folyamatát az utolsó ítélet alkalmával elhangzó bűnbocsánatra korlátozzák, éspedig Luther felfogásával ellentétben. Figyelemre méltó, hogy Hans Joachim Iwand – Luther megigazulásról szóló művében – külön fejezetet szentel a megigazítás hit általi elfogadásának, és egymás mellé helyezi a megigazulás bírói jellegét (mint a végítéletben elnyerendő felmentést) és a „Krisztussal való, hit általi közösség” mozzanatát.²⁵ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a megigazulásról szóló tanítás nem található meg mindegyik páli levélben, tehát nem lehet a Krisztusról szóló evangélium egyetlen magyarázatának tekinteni.

James D. G. Dunn, mint „az új szemléletmód” részletes kifejtője és népszerűsítője

James D. G. Dunn nemcsak nevet adott annak a változásnak, amely a 70-es, illetve a 80-as években ment végbe a Pál-kutatásban, hanem önálló módon továbbfejlesztette azokat az impulzusokat, amelyeket Stendahl és Sanders írásaiból merített, és számos konferencián és közleményben védelmezte e változás jogosultságát. Egyéni hozzájárulása különösen abban állott, hogy tisztázta „a törvény cselekedetei” fogalom tartalmát, amely Pál apostol leveleiben ellentétes a hit üdvtani jelentőségével. Ebben a vonatkozásban a következő páli versek a legismertebbek: *Tudjuk, hogy az ember nem a törvény cselekedetei alapján igazul meg* (Gal 2,16). *Hiszen azt tartjuk, hogy hit által igazul meg az ember, a törvény cselekedeteitől függetlenül* (Róm 3,28).²⁶

Az ἔργα νόμου pontos jelentése nem egyezik meg a „törvény cselekedetei” fordítással, ugyanis a törvény csak parancsol vagy tilt, a cselekvés azonban az ember elhatáro-

²² Vö. Hillel mondásával az Avót 2,4-ből: „Ne bizakodjál önmagadban haláloed órájáig.”

²³ Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Bultmann a *Christus des Gesetzes Ende* című tanulmányában, in: *BEvTh* 1 (1940), 3–27.; a zsidóságra nézve azonban a következőképpen enyhítette kijelentése élet: „A zsidóság kebelében megmutatókozó emberi törekvés csak egy kulturális és időhöz kötött egyéni formában jelentkezik.” Ld. Bultmann, R.: *i. m.* 39. Ebből arra lehet következtetni, hogy Bultmann nem történetileg ellenőrizhető jellemzését kívánta adni a zsidó vallásnak. Ez a kijelentés azonban nem csökkentette azt a negatív hatást, amelyet írásával a zsidóság megismerésére törekvő kutatók előítéletére gyakorolt.

²⁴ Vö. Sanders, Ed. P.: *Paul and the Palestinian Judaism*, 502.: “There should [...] be no doubt as to where the heart of Paul’s theology lies. He is not primarily concerned with the juristic categories, although he works with them. The real bite of his theology lies in the participatory categories, *even though he himself did not distinguish them this way.*” (Kiemelés az előadótól.)

²⁵ Hans Joachim Iwand: *Glaubensgerechtigkeits nach Luthers Lehre*. 3. Aufl. München 1959, 62–65. Ebben az értelemben idézi Iwand Luther mondását (WA 40,1 285, 64.: „Szükséges ezért helyesen tanítani a hitről, amely által közösségre lépünk Krisztussal, oly módon, hogy te és ő egy személlyé válik, mely kettő nem választató el egymástól, hanem állandóan ragaszkodik egymáshoz [...]” Majd a következőképpen foglalja össze: „Isten igazságossága [...] olyannyira eggyé teszi az hívő embert az Úr Krisztussal, hogy ketten egy személlyé, egy lényé, egy akarattá válnak.”

²⁶ Luther a fordítás rendjén a Róm 3,28 esetében beillesztette a „egyedül” szócskát azért, hogy hangsúlyozza a „cselekedetek nélkül” kifejezést. Ezért a betoldásért sok bírálat érte.

zásán múlik. Ezért a „törvény cselekedetei”, amely birtokos szerkezet, más jelentéssel bír. Az apostol ritkán használja ez a kifejezést. Inkább csak a judaistákkal folytatott vitáiban fordul elő (Róm 3,20.28; 9,32; Gal 2,16; 3,2.5.10), s ezek a judaizálók azok, akik megingatták a galáciabeli gyülekezet hitét. Azt követelték a pogányokból lett keresztyénektől, hogy metélkedjenek körül és tegyenek eleget a Törvény más kultikus-rituális előírásának is (Gal 2,3; 5,2.6.11; 6,12–13.15; Róm 2,10–14; 4,10). A kifejezés a Rómaiakhoz írt levélben is ilyen szöveggörnyezetben fordul elő (2,25–29; 3,1.30; 4,9–10).

James Dunn rámutatott arra, hogy a Pál apostol által említett konkrét példák olyan cselekedetekre és magatartásformákra vonatkoznak, amelyek által a zsidók elkülönültek környezetüktől. A Törvény által sürgetett jócselekedetek jelzésére egy szociológiai fogalmat vezetett be: *identity markers* (azonossági jegyek). Emellett olyan jegyekről, jelekről beszélt (*badges*), amelyek alapján fel lehet ismerni a zsidó identitást. Tehát nem a szeretet parancsolatával kapcsolatba hozható „jócselekedetek”-ről van szó általában, hanem „a törvény által követelt cselekedetekről”, amelyek nem foghatók fel általános etikai elvekből fakadó tettekként. Állítása szerint a „cselekedetek” kifejezés gyakrabban fordul elő olyan szókapcsolatokban, melyek kultikus, illetve rituális cselekvésekre vonatkoznak.²⁷

A Sanderssel szembeni előrelépés a fenti kérdésre vonatkozik. Sanders ugyanis azt állította, hogy Pál apostol teljesen torz képet rajzolt a zsidóságról, mivel azt állította, hogy az üdvösséget a törvény betöltése által akarták elnyerni. Ez a kétely azonban eloszlik, ha a „törvény cselekedetei”-n nem a tágabb értelemben vett erkölcsi jótetteket, hanem csak azokat a cselekedeteket értjük, amelyeket Isten azért követelt Izráeltől, hogy a szövetség különleges jelei legyenek. Így J. Dunn felfogásában – Sanders elméletehez képest – nagyobb fontosságot nyer a *misszió-történeti kontextus*, és erre Stendhal hívta fel a figyelmet. Ezt a gondolatmenetet szeretném továbbfűzni a következőkben.

A törvény, mint az üdvösség útja – egy belső egyházi álláspont

Úgy vélem, hogy a páli megigazulásról szóló tanítás missziótörténeti indítóokát, illetve háttérét akként lehetne még inkább kidolgozni, hogy – az apostol levelei mellett – Az apostolok cselekedeteiről írott könyvet is szem előtt tartjuk. A pogánymisszió körüli vitákról az ún. apostoli zsinatról szóló beszámolóból értesülünk. Az antióchiai gyülekezetben támadt vita kezdeményezői a Júdeából származó keresztyének voltak, akik azt mondták az ottani pogánykeresztyéneknek: *Ha nem metélkedtek körül a mózesi szokás szerint, nem üdvözülhettek* (ApCsel 15,1). Ezt az álláspontot a jeruzsálemi gyülekezet küldöttei még fokozottabban képviselték. A farizeusok pártjából származó keresztyén tanítványok azal a követeléssel álltak elő, hogy *körül kell metélni azokat* [a pogánykeresztyéneket], *és meg kell parancsolni nekik, hogy tartsák meg a Mózes törvényeit* (ApCsel 15,5).

Erre a követelésre, amelyet a nem zsidó keresztyéneknek írtak elő, valóban talál az a kijelentés, hogy *a törvény betartása egyenlő az üdvösség útjával*. Vajon miért? Mert a pogánykeresztyének nélkülözik annak a szövetségnek az előfeltételét, amelyet Isten Izráel népével kötött, de nem rendelkeznek azokkal az ígéretekkel sem, amelyeket Isten az atyáknak adott. Pál apostolnak az az érdeme, hogy a pogány származású keresztyéneket Ábrahám örökösének nevezte.

²⁷ Vö. Klaus Haacker Róm 3,20-hoz fűzött exkurzusával. In: Haacker, Klaus: *Der Brief des Paulus an die Römer*. 3. verbesserte und erweiterte Auflage. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2006, 90–91.

Tehát nem a zsidóság, hanem az egyház kebeléhez tartozó zsidókeresztyének voltak azok, akik a mózesi törvényt az üdvösség útjának nevezték, és a körülmetélést, az Izráellel kötött szövetség jelét az egyház nélkülözhetetlen sákramentumának nyilvánították. Pál ez ellen emelte fel hangját és dolgozta ki a megigazulásról szóló tanítást, amely által a zsidókból és a pogányokból álló egyetemes egyház célját saját életcéljaként védelmezte.

Elfordulni Luthertől – és visszatérni a reformátorhoz

Luther nem tartotta szem előtt Pál teológiájának azon hátterét, amely a Galáciaiakhoz és a Rómaiakhoz írt levélben tárul elénk. Mivel a Pál-kutatás új megvilágításba helyezte ezt a hátteret, új kitekintés nyílik Luther szemléletére is. Ez az új szemlélet meglepő módon rehabilitálja Pál értelmezését. Ismeretes, hogy a reformáció kiindulópontja a bűnbocsátó cédulák körüli vita volt. A „cselekedetek”, amelyek a vita tárgyát képezték, csak kis mértékben voltak etikai értelemben vett „jócselekedetek”. A bocsánat elnyerése érdekében a hívektől bizonyos erkölcsi teljesítményt vártak, amelyeket közhelyszerűen neveztek meg: böjtölés, imádkozás, alamiznaosztás. Az „alamizna” oszlop fejléce azonban magában foglalta a római Szent Péter bazilika építését szolgáló adományokat is.²⁸ Nem jótékonytságot, hanem *kegyes* cselekedeteket kell bemutatni a megérdemelt büntetések elengedése fejében.

Az emberi „cselekedetek”-re vonatkozó kijelentések csupán a későbbi viták rendjén nyernek fontosságot, mint például Luther következő énekversében: *Az én jótettem, mely semmit nem ér, / Vele együtt mind elenyészett* (1523); *A mi tetteink mind hiábavalóak, még a legjobb tettek is* (1524).

Ez az általánosítás megfelel a Rómaiakhoz írt levél 3. és 4. fejezete gondolatmenetének. Csupán a 3. fejezet befejező része tisztázza, hogy a körülmetélkedés és a többi rituális cselekedet nem lehet a megigazulás előfeltétele. Az alapvető kijelentésre Pál csak a 4. részében tér rá Ábrahám példájánál: az érdemszerző cselekedetek csak a munkavállalók esetében lehetnek a jutalom igénylésének alapjai. Isten és az ember kapcsolatában más szabály van érvényben: Isten azt a bűnös embert igazítja meg ingyen kegyelemből, aki semmilyen kegyes tettet nem tud felmutatni, s eközben csupán a hitét kéri számon. A reformáció *sola gratia* és *sola fide* tétele ily módon igazolást nyer a páli teológia alapján. Mind Pál, mind Luther egy adott vita keretében fogalmazták meg az alapvető igazságokat, és ezek más, későbbi vitás kérdésekre is érvényesek.

A katolikus üdvértelmezéstől elkülönülő reformátori tanítása éppen a Pál-kutatás „új szemléletmód”-ja által nyer újabb szilárd érvet. A sákramentumok (nem csupán a keresztség és az úrvacsora) a hagyományos, a Tanítói Hivatal által megállapított felfogás alapján nyernek üdvszerző jelentőséget, amelyek így versenyhelyzetbe kerülnek az evangéliumba vetett hittel. Az 1547-ben tartott Tridenti Zsinat határozatai között szerepel a következő mondat:

²⁸ Vö. az 1517-ben kiszegezett 95 tétellel és annak magyarázatával (*Resolutionen*, 1518), valamint a *Bűnbocsánatról és a kegyelemről szóló prédikációval* (*Sermon von Ablass und Gnade*, 1518); mindkettő in: Alland, Kurth (Hrsg.): *Luther Deutsch. Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart*. Bd. 2. Göttingen 1962, 32–33. és 83–84.

„Aki azt mondja, hogy a kegyelemet nem az Újszövetség sákramentumai közvetítik a bemutatott rítus ereje által, hanem azt állítja, hogy a kegyelem elnyeréséhez elegendő csupán az isteni ígéretekbe vetett hit, kiközösített legyen.”²⁹

Ez pontosan megfelel a Pál által visszautasított „más evangélium”-mal, amelyet a zsidóskodók hirdettek: a hit mellé hozzá kell illeszteni az elmaradhatatlan kultikus cselekvéseket („a törvény cselekedetei”-t, pl. a körülmetélkedést), mint a megváltás előfeltételét. Ezzel szemben a Mk 16,16-ban azt olvassuk: *Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni, aki pedig nem hisz, elkárhozik*. A hit tehát az üdvösség egyetlen szükséges előfeltétele, ezzel szemben a keresztség hiánya nem jelent katasztrófát. A katolikus tanítás szerint ez fordítva igaz.

Megengedem magamnak, hogy innen a mai interkonfesszionális vitakérdések irányába tereljem a gondolatot: ha a római katolikus egyház az egyház lényegét az oltári szentség misztériumához kapcsolja és ezt állítólág csupán az apostoli szukcesszió által felszentelt papság mutathatja be, akkor mi, evangélikusok ne tegyük e kultikus cselekményt az ökumenikus közösség próbakövévé. Mi másban határozzuk meg az egyház egységéért folyó fáradozások célpontját, mégpedig a tiszta evangéliumban, amely a vizsgálás forrása életünkben és a halálunkban.

Visszatérve Lutherhez és Pál apostolhoz: Luther más kérdésekre kereste a választ, mint amelyek felett Pál apostol töprengett. A népek apostola azonban olyan alapvető feleleteket adott, amelyeknek tartalmi gazdagságából a reformáció tanítói is meríteni tudtak. Biztos vagyok abban, hogy Pál teológiájának bőségéből mi is feleletet kapunk a mai kor kérdéseire. A mai Pál-kutatás ezt vizsgálja, és erre vállalkozniuk is kell az írás-magyarázóknak.

A kegyelmes Isten keresésének kérdése ma kevés embert foglalkoztat, eltekintve az egyéni lelkiismereti vívódásoktól. A Stendahl által bírált nyugati lelkiismeret ideje lejárt. Ugy vélem, hogy amikor ma a kegyelmes Isten színe elé állunk, másfajta kérdés merül fel bennünk. Ha a természettudósok arra keresik a választ, hogy az emberiség meddig maradhat fenn a természet ellen elkövetett bűnei miatt, akkor a teológia nyelvén ezt így lehet kérdezni: a Teremtő meddig tűri ezt a rombolást? Tehát nem az egyes ember megigazítása, hanem az emberiség megigazítása lesz a legfontosabb kérdés. Azaz: ebben a megvilágításban az válik újra fontossá, hogy az apostoli megigazulástan határozottan globális értelemben értelmezi az evangéliumot, tehát az egész emberiségre vonatkoztatja.

Fordította Dr. Geréb Zsolt,

a fordítást lektorálta Adorjáni Zoltán

Felhasznált irodalom

- Alland, Kurth (Hrsg.): *Luther Deutsch. Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart*. Bd. 2. Göttingen 1962.
- Avenarie, Friedrich: *Tora und Leben: Untersuchungen zur Heilsbedeutung der Tora in der frühen rabbinischen Literatur*. Mohr Siebeck, Tübingen 1996.
- Becker, Jürgen: *Paulus. Der Apostel der Völker*. Mohr. Siebeck, Tübingen 1989.
- Bornkamm, Heinrich (Hrsg.): *Luthers Vorreden zur Bibel*. Furcht, Hamburg 1967.

²⁹ Vö. Neuner, Josef – Roos, Heinrich – Rahner, Karl: *Der Glaube der Kirche in den Urkunden der Lehrverkündigung*. 6. Aufl. Regensburg 1961, 275.

- Bultmann, R.: Christus des Gesetzes Ende. In: *BEvTh* 1 (1940), 3–27.
- Bultmann, R.: *Theologie des Neuen Testaments*. 3. Aufl. Mohr. Siebeck, Tübingen 1958.
- Bultmann, R.: *Der alte und der neue Mensch*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1964.
- Carson, D. A. – O'Brien, Peter T. – Seifried, Mark A. (Hrsg.): *Justification and Variegated Nomism. Vol. I: The Complexities of Second Temple Judaism*. Tübingen 2001.
- Dunn, D. G.: The New Perspectiv on Paul. In: *BJRL* 65 (1983), 95–122.
- Dunn, D. G.: *The New Perspectiv on Paul. Collected Essays*. WUNT 185, Tübingen 2005, 89–110.
- Haacker, Klaus: *Der Brief des Paulus an die Römer*. 3. verbesserte und erweiterte Auflage. Evangelische Verlagsanstalt, Leizig 2006.
- Hübner, H.: Pauli theologiae proprium. In: *NTS* 26 (1980) 445–473.
- Iwand, Hans Joachim: *Glaubensgerechtigkeit nach Luthers Lehre*. 3. Aufl. München 1959.
- Klein, G.: Ein Sturmzentrum der Paulusforschung. In: *VF* 33 (1988) 40–56.
- Lohse, E.: Theologie der Rechtfertigung im kritischen Disput. Zu einigen neuen Perspektiven in der Interpretation der Theologie des Paulus. In: *GGA* 249 (1997) 66–81.
- Neuner, Josef – Roos, Heinrich – Rahner, Karl: *Der Glaube der Kirche in den Urkunden der Lehrverkündigung*. 6. Aufl. Regensburg 1961.
- Sanders, Ed. P.: *Paulus und das Palästinsische Judentum. Ein Vergleich zweier Religionsstrukture*. STUNT 17. Göttingen 1985.
- Sanders, Ed. P.: *Paul and the Palestinian Judaism. A Comparison of Patterns of Religion*. SCM, London 1977.
- Schweitzer, A.: *Die Mystik des Apostels Paulus*. JCB Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1930.
- Stendahl, Krister: The Apostel Paul, and his introspective Conscience of the West. In: *HTR* 56 (1963), 199–215.
- Stendahl, Krister: *Paul among Jews and Gentiles and ober Essays*. Fortress Press, Philadelphia 1976.
- Stendahl, Krister: *Der Jude Paulus und wir Heiden. Anfragen an das abendländische Christentum*. Chr. Kaiser, München 1978.
- Stendahl, Krister: *Final Account. Paul's Letter to the Romans*. Fortress Press, Mineapolis 1995.
- Stendahl, Krister: *Kirche und Israel* 11 (1996) Heft 1, 19–33. (Ford. Wolfgang Stegemann.)
- Stendahl, Krister: *Das Vermächtnis des Paulus: eine neue Sicht auf den Römerbrief*. Zürich 2001.
- Stolle, Volker: Luther und Paulus. Die exegetischen und hermeneutischen Grundlagen der lutherischen Rechtfertigungslehre im Paulinismus Luthers. In: Lux, Rüdiger – Schnelle, Udo (Hrsg): *Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte*. Leipzig 2002.
- Wrede, W.: *Paulus*. Religionsgeschichtliche Volksbücher 1. Mohr, Tübingen/Halle 1904.
- Wright, N. T.: *What Saint Paul Really Said. Was Paul of Tarsus the Real Founder of Christianity?* William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI 1997.